

Henryk Paprocki

MISTERIUM EUCHARYSTII

Interpretacja genetyczna
liturgii bizantyjskiej

Przedmowa
Irénée-Henri Dalmais

Wydawnictwo WAM
Kraków 2010

Tytuł wydania w języku francuskim:
*Le Mystère de l'Eucharistie. Genèse et interprétation
de la liturgie eucharistique byzantine*, Paris 1993, Les Éditions du Cerf

Ilustracja na okładce
Jerzy Nowosielski, *Ostatnia Wieczerza*, cerkiew cmentarna w Hajnówce
Publikacja za zgodą autora
© for the photo by Piotr Sawicki
www.piotr-sawicki.prv.pl

© Henryk Paprocki
All rights reserved
© for the preface by Irénée-Henri Dalmais
© Wydawnictwo WAM, 2010

Redakcja
Ks. Arkadiusz Baron

Projekt okładki
Andrzej Sochacki

ISBN 978-83-7318-968-3

WYDAWNICTWO WAM
ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków
tel. 12 62 93 200 • fax 12 42 95 003
e-mail: wam@wydawnictwowam.pl
www.wydawnictwowam.pl

DZIAŁ HANDLOWY
tel. 12 62 93 254-256 • fax 12 43 03 210
e-mail: handel@wydawnictwowam.pl

KSIĘGARNIA INTERNETOWA
tel. 12 62 93 260, 12 62 93 446-447
fax 12 62 93 261
e.wydawnictwowam.pl

Drukarnia Wydawnictwa WAM
ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków

PRZEDMOWA DO WYDANIA FRANCUSKIEGO

Liturgia, zgodnie ze znaczeniem tego słowa, jest akcją lub aktem *par excellence*, w spełnieniu którego wspólnota manifestuje się w najgłębszy sposób, dzięki któremu określa samą siebie i konstytuuje. Jest to najbardziej widoczne w chrześcijaństwie, w wielości jego przejawów, w Kościołach zarówno na Wschodzie, jak i na Zachodzie. To poprzez akcję liturgiczną – zwłaszcza poprzez tę, którą określamy mianem *sakramentu* – Kościół staje się zarazem ciałem społecznym i znakiem pojednania człowieka z Bogiem w Chrystusie. Trzeba sobie uświadomić, że Kościoły, które określamy jako *wschodnie* (co jest określeniem dyskusyjnym), żyją intensywnie, w gorliwości, która nie zawsze jest zauważana w pewnych rejonach Zachodu. Z tego powodu studium na temat liturgii, na temat jej miejsca w edukacji chrześcijańskiej, zasługuje na uwagę już choćby dlatego, że wprowadza nas w żywą tradycję prawosławia. Katecheza rozwija się w kadrach akcji liturgicznej i rytmu modlitwy liturgicznej.

Można powiedzieć, że akcja liturgiczna jest katechezą. Jak lubił powtarzać o. Cyprian Kern, profesor Instytutu Teologicznego św. Sergiusza w Paryżu, sama celebrowanie liturgiczne jest kazaniem. Nie wystarczy zadowolić się słuchaniem tekstów i ich medytacją, trzeba nimi żyć całym swoim ciałem i całym swoim duchem. Z tego właśnie powodu udział w Liturgii wyraża się przede wszystkim w gestach.

Niekiedy jest to element zdumiewający dla ludzi Zachodu, gdy znajdują się okazjonalnie na liturgii *wschodniej* i patrzą na pokłony i towarzyszące im znaki krzyża, gdy słyszą aklamacje *Kyrie, eleison*, powtarzające się imiona Chrystusa i Bogurodzicy, lub słuchają śpiewu chóru i widzą celebransę wygłaszającego tekst i towarzyszące temu określone gesty. W pewnych momentach, jak procesja przeniesienia *świętych darów* chleba i wina, jeszcze nie konsekrowanych, lub podczas śpiewu *Ojcze nasz*, nie są to już pokłony, gdyż lud pada na ziemię. Ludzi Zachodu zdumiewa także, że w ważnych momentach

Liturgii, jak anafora (modlitwa eucharystyczna) lub też komunია celebransów, bramy prezbiterium są zamknięte. Trzeba tu rozumieć, że ikonostas nie jest ścianą ozdobioną ikonami, ale welonem światłości, poprzez który prześwituje ostateczna rzeczywistość królestwa Bożego, którą znamy jedynie niejasno, jak w zwierciadle. W tradycji prawosławnej celebrowanie Eucharystii, zwana *Liturgią* lub *Boską Liturgią*, jest uczestnictwem w symbolach tej ostatecznej rzeczywistości. Misterium zbawienia, czyli zgodnie z myślą św. Maksyma Wyznawcy, Boży zamiar, powzięty przed wiekami, spełnia się poprzez wieki, a jego tajemnica odsłania się w życiu, męce i zmartwychwstaniu Chrystusa. Jesteśmy jeszcze z tej strony welonu. Chrystus sam jeden wszedł do niebieskiego sanktuarium, gdzie celebrowa w swej ostatecznej pełni Liturgię. Mogą brać w niej udział, na miarę aktualnej kondycji własnej, ci, którzy przez chrzest uczestniczą w nowym życiu według Ducha.

Jest to więc wizja świata, bliska dla żyjących w niej od dzieciństwa, obca dla tych, którym brakuje do niej klucza, fascynująca i porwijąca pięknem ceremonii i śpiewów, bogactwem symboliki, która nas wznosi ku królestwu.

To właśnie w tym kierunku ks. Henryk Paprocki proponuje nam wprowadzenie do Liturgii. Obrzędy i ich formowanie się, ich pełna analiza historyczna, ponieważ liturgia bizantyjska zakończyła swoją ewolucję pięć lub sześć wieków temu i jest owocem syntezy, w której brały udział różne regiony chrześcijańskiego Wschodu: Antiochia, Syria, Jerozolima, Azja Mniejsza, a zwłaszcza Kapadocja i bez wątpienia „prowincja Azja” wokół Efezu, strażniczka tradycji wspólnot Janowych. Mniej więcej od IV wieku stało się koniecznym wtajemniczenie nowoochrzczonych w Liturgię, poprzez *mistagogie*, przekazywane przez pokolenia od czasów Cyryla Jerozolimskiego, Jana Chryzostoma i Teodora z Mopsuestii, które zachowały się do naszych dni. Nie posiadamy w języku francuskim tak głębokiej pracy, która przybliży nam wspaniałe osiągnięcia wielkich liturgistów Wschodu i Zachodu, kontynuując zarazem najlepsze tradycje liturgiki porównawczej. Jesteśmy wdzięczni ks. Henrykowi Paprockiemu za to dzieło, które pozwala nam głębiej poznać wielką tradycję, a co zarazem zbliży dwa wielkie nurty jednej tradycji chrześcijańskiej, zbyt długo wzajemnie sobie obce.

Irénée-Henri Dalmais

WSTĘP

ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΜΗΝ ΑΝΑΜΝΗΣΙΝ

na moją pamiątkę (1 Kor 11, 25)

Jeżeli można się zgodzić, że ośrodkiem duchowości Kościołów protestanckich jest lektura i percepcja Słowa Bożego, jeżeli takim samym ośrodkiem duchowości Kościoła rzymskokatolickiego jest życie sakramentalne, a zwłaszcza Najświętszy sakrament, to należy też przyznać, że duchowość Kościoła prawosławnego od wieków kształtuje się wokół wspólnie rozwiniętej liturgii.

Słuchanie Słowa Bożego w duchowości Kościoła prawosławnego odgrywa również bardzo istotną rolę, lecz Słowo Boże w kontekście liturgicznym brzmi inaczej niż w czasie lektury prywatnej i nabiera realizmu wydarzenia liturgicznego. Gdy dwaj albo trzej są zgromadzeni w czasie synaksy eucharystycznej (por. Mt 18, 20), wtedy sam Chrystus Zmartwychwstały i obecny w Kościele powtarza swe słowo z mocą, a wydarzenie ewangeliczne jest już nie wspomniane, lecz przeżywane jako fragment prawdziwej paruzji. Najświętszy sakrament ołtarza, Boska Eucharystia, jako uobecniona zbawcza ofiara Chrystusa oraz ofiara chwały (gr. θυσία αἰνεσέως, łac. *sacrificium laudis*, Hbr 13, 15) ze strony Kościoła, jest przeżywana zawsze w Liturgii, stanowiącej dziękczynną odpowiedź na dar Boskiej obecności w eucharystycznej paruzji, którą Kościół nigdy nie może się dostatecznie nacieszyć. Dlatego Kościół prawosławny nie zna w ogóle tak zwanych „cichych” Mszy świętych, odprawianych bez głośno mówionego słowa, bez śpiewu, bez ikon, bez woni kadzideł.

Czym zatem jest owa liturgia, która zajmuje tak wyjątkowe miejsce w duchowości Kościoła prawosławnego, miejsce wyjątkowe do tego stopnia, że całą duchowość prawosławia można określić jako duchowość liturgiczną? Liturgia jest Służbą Bożą, służeniem według określonego miejsca i porządku jaki każdemu jest przeznaczony. W pojęciu wschodnim, a zwłaszcza prawosławnym, każde *ordo*, każda *taksis*, każdy gatunek istot ma swoją liturgię.

Liturgia przeznaczona człowiekowi, jako istocie łączącej świat Boski z bytem materialnym, w pierwotnym planie Bożym miała polegać na tym, by człowiek jako świadomy kapłan niższej natury składał Bogu dziękczynne hymny, które cała natura zanosi bezwiednie swemu Stworzycielowi. W pojęciu prawosławnym cała natura jest wciągnięta w proces kosmicznej liturgii, w której każde stworzenie z radością spełnia przeznaczoną mu funkcję, chwając Boga całym procesem istnienia. Jedynie człowiek mógł się z tego procesu wyłamać, tracąc przeznaczoną mu funkcję i miejsce, lecz przez zbawczą Ofiarę Chrystusa – według Ojców Kościoła – została mu przywrócona funkcja króla i kapłana stworzenia (por. 1 P 2, 9), funkcja, którą pierwotnie pełnił w raju.

W związku z tym każdorazowe przeżycie eucharystycznej Ofiary Chrystusa jest równocześnie przeżyciem ponownego włączenia się w nurt liturgii kosmicznej, w której człowiek odnajduje na nowo swe miejsce kapłana i króla, przeżyciem pełnym rajskej szczęśliwości, zogniskowaniem wszystkich procesów kosmicznych w świadomości człowieka, a więc pełni istnienia, na którą tylko człowiek spośród wszystkich bytów materialnych może odpowiedzieć świadomą wdzięcznością. Dlatego też Eucharystia jest Ofiarą chwały i dziękczynieniem.

Dziękczynienie przejawia się w liturgii. Podobnie, jak wszystko co oddycha, chwali Boga (por. Ps 150, 6) przez spełnianie właściwej mu roli w nieustannym nurcie życia, podobnie w liturgii Kościoła wszelki element życia (barwy, śpiewy, woń kadzideł, organizacja przestrzeni i czasu) powraca, by się przemienić w hymn chwały w kontemplacji i świadomym działaniu człowieka.

Całe stworzenie zostało uświęcone przez śmierć i Zmartwychwstanie Chrystusa. Był to czas, gdy Przedwieczny objawił się światu, uświęcając cały kosmos. Święty jest też czas Eucharystii, kiedy Chrystus powraca w eucharystycznej paruzji i niebo staje się fizycznie obecne w miejscu, gdzie sprawowana jest pamiątka Pana (por. 1 Kor 11, 24). Dokonuje się wówczas uświęcenie przestrzeni i czasu, gdyż cały Kościół w czasie i przestrzeni sprawuje Eucharystię. Liturgia rozpoczyna się słowami *Błogosławione królestwo Ojca i Syna, i Świętego Ducha*, co oznacza, że eschatologiczne królestwo Boże staje się aktualne już teraz, w naszym życiu, że każdorazowa Eucharystia jest antycypacją radości życia wiecznego i tylko ten rozumie Kościół, kto rozumie liturgię. Kościół jest bowiem drabiną pomiędzy niebem a ziemią, po której Bóg zstępuje na ziemię, a ludzie wchodzą do nieba. Kościół można zrozumieć jedynie poprzez uczestnictwo w jego życiu: „Przyjdź i zobacz” (J 1, 46). Liturgia jest pewną „dramatyzacją”, a jej poszczególne części nie zawsze są symboliczne, ale najczęściej mistyczne, gdyż są bezpośrednim zwracaniem się do Boga wiernych będących ikonami cherubinów, a tym samym innej rzeczywistości. Równocześnie liturgia jest nauczaniem i katechezą.

Z całego bogactwa pierwotnych Liturgii chrześcijańskiego Wschodu Kościół prawosławny zachował tylko cztery, a mianowicie najczęściej celebrowaną LitCHR, odprawianą dziesięć razy w roku LitBAZ, celebrowaną w Jerozolimie, w patriarchacie Antiochii i na wyspie Zakynthos LitJAK oraz odprawianą w Wielkim Poście i w pierwsze trzy dni Wielkiego Tygodnia LitPRAES. Właściwie ta ostatnia jest uroczystym sposobem przyjmowania komunii w te dni, kiedy nie jest składana Ofiara eucharystyczna. W ostatnich latach czynione są w patriarchacie aleksandryjskim próby przywrócenia Lit Grzegorza Teologa i LitMARK.

Kościół prawosławny określa liturgiczne misterium Eucharystii znanym już w starożytności, w LXX (Wj 37, 19; Lb 8, 22; 16, 9; 18, 4; 2 Kr 31, 2), przez Józefa Flawiusza (BJ 1, 26; Ant 3, 107) oraz w Nowym Testamencie (Jk 1, 23; Hbr 8, 6; 9, 21) słowem λειτουργία (od λαός – „lud” > λειτός – „publiczny” i ἔργον – „czyn”, „służba publiczna”), ściślej Ἡ θεία λειτουργία („Boska Liturgia”), jako akcję publiczną *par excellence*. Stąd też formularz liturgiczny św. Jana Chryzostoma nosi nazwę Ἡ θεία λειτουργία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσόστομου. Natomiast inne ceremonie określa się terminem ἀκολουθία – „następstwo”, „naturalna kolej rzeczy”, oznaczającym sposób odprawiania kultu. Teksty Liturgii (i innych obrzędów) znajdują się w księdze zwanej εὐχολόγιον τὸ μέγα, jeżeli natomiast księga taka obejmuje tylko Liturgię, nosi nazwę μικρόν εὐχολόγιον, εὐχολόγιον τὸ μικρόν, λειτουργικόν, λειτουργιάριον (scs. *εὐχολόγιον*).

Niniejsza publikacja ma celu zapoznanie czytelnika polskiego z bogactwem liturgicznym Prawosławia, a mianowicie z LitCHR, LitBAZ, LitJAK i LitPRAES, poprzez ich przetłumaczenie na język polski (*Liturgie Kościoła Prawosławnego*, Kraków, 2003) i opatrzenie odpowiednimi komentarzami oraz omówienie historii rozwoju liturgii na Wschodzie.

Jestem głęboko wdzięczny tym wszystkim, którzy ułatwili mi pracę nad niniejszą publikacją, przede wszystkim Pani Françoise Lhoest, Panu profesorowi Johannesowi Madeyowi oraz Ojcu Ugo Zanetti, którym zawdzięczam możliwość korzystania z wielu trudno dostępnych opracowań dotyczących liturgii Kościołów wschodnich.

ks. Henryk Paprocki

Warszawa, dnia 23 października 2005 roku,
w święto Jakuba Apostoła, Brata Pańskiego.

Rozdział I

ROZWÓJ HISTORYCZNY GRECKIEJ TRADYCJI LITURGICZNEJ

ΚΑΙ ΙΑΟΥ ΘΡΟΝΟΣ ΕΚΕΙΤΟ ΕΝ ΤΩ ΟΥΡΑΝΩ

a oto ołtarz był w niebie (Ap 4, 2)

1. 1. DZIEDZICTWO STAREGO TESTAMENTU

Celebrowane obecnie liturgie Kościoła prawosławnego, zasadniczo powstałe w okresie patrystycznym, są rozwinięciem liturgii Wieczernika. Ewangelie podają mało danych odnośnie do sposobu odprawiania Eucharystii i w dodatku zawierają różnice w opisie Ostatniej Wieczerzy¹. Fakt, że w Nowym Testamencie słowa Chrystusa z Ostatniej Wieczerzy doszły do nas w czterech wariantach, wskazuje na wielość niezależnych tradycji.

Już prorok Jeremiasz mówił, że ustanowienie Nowego Przymierza nie będzie przypominało początków Starego (Jr 31, 31-32). Wieczerza Jezusa stała się zarówno podstawą Nowego Przymierza, jak i późniejszych obrzędów liturgicznych. Na pytanie, czy była to wieczerza paschalna, bibliści przez długi czas nie dawali jednomyślnej odpowiedzi. Pierwsze trzy Ewangelie, jak się wydaje, wiążą Eucharystię z Paschą: Mateusz mówi o pierwszym dniu praśników (Mt 26, 17), a Marek i Łukasz wskazują na czas, gdy zabijano baranka (Mk 14, 12; Łk 22, 7). Czwarta zaś Ewangelia mówi o wigilii Paschy (J 13, 1; 19, 14. 31). Należy też zwrócić uwagę na wpływy o charakterze liturgicznym, widoczne u Mateusza, Marka, Łukasza i Pawła. Opisy Mateusza i Marka są zgodne ze sobą i świadczą o Eucharystii celebrowanej poza ucztą, podczas gdy opis Pawła Apostoła (1 Kor 11, 23-26) przewiduje inną możliwość. Ewangelista Łukasz opisuje świąteczną (niekoniecznie paschalną)

¹ J. A. JUNGSMANN, *Missarum sollemnia, Explication génétique de la messe romaine*, Paris, 1951, I, 29-35; M. ARRANZ, *Istoriczeskoje razwitiye Bożestwiennoj Liturgii*, Leningrad, 1983, 8.

uczcie żydowską. Pomimo wskazanych różnic relacje Ewangelistów są zgodne, ponieważ w czasach Chrystusa w Palestynie istniał podwójny kalendarz. Jednego przestrzegali faryzeusze i większość ludu, a drugiego – saduceusze, kapłani i część ludu. Synoptycy opierają się na kalendarzu faryzeuszów, natomiast św. Jan na kalendarzu saduceuszów². Ważnym momentem było ustanowienie Eucharystii przez Jezusa Chrystusa podczas żydowskiej wieczerzy paschalnej. Wiąże to chrześcijaństwo z dziedzictwem Starego Testamentu. Słowa Pana Jezusa, wypowiedziane podczas Ostatniej Wieczerzy, zawierają wyraźne punkty odniesienia do historii Starego Testamentu, a zwłaszcza do Ofiary Przymierza na Synaju (Wj 24, 1-11) i do uroczystości paschalnych Izraela.

Wydaje się, że początki paschalnej tradycji Izraela sięgają czasów przed Mojżeszem i przed wyjściem z Egiptu. Jednakże dopiero w Izraelu nabrały one określonego charakteru uczty religijnej. Kiedy Chrystus w Wieczerniku czynił dzięki, błogosławił i łamał, to powtarzał gesty żydowskiej liturgii, w której sam uczestniczył w domu i w świątyni.

Kalendarz świąt żydowskich rozpoczynał się wiosną od miesiąca nisan (w Biblii zwanego abib: Wj 13, 4), a listę rocznych świąt otwierała Pascha (Kpł 23, 5), celebrowana przez osiem dni, i zwana też świętem Przaśników (w okresie paschalnym spożywa się wyłącznie chleb przaśny, a wszelki chleb na zakwasie i sam zakwas usuwa się podczas specjalnej ceremonii szukania chleba kwaszonego i wszelkiego kwasu, hbr. *Bdikat chamec*). Pascha należała do świąt o charakterze pielgrzymkowym, jak Święta Żniw i Święta Zbiorów, podczas których należało udać się do Jerozolimy (Wj 23, 17). Motywem historycznym tych świąt było wspomnianie wydarzeń, w których Bóg okazał Izraelowi szczególną łaskę. Natomiast motywem agrarnym było wyrażenie wdzięczności za dobrodziejstwa Boże związane z urodzajem. W przypadku święta Paschy dotyczyło to wiary, że w Pesach odbywa się sąd Boży nad jęczmieniem. Wiązało się z tym złożenie 16 nisan ofiary ze świeżego jęczmienia, zwanej *omer*, a także odmówienie w pierwszym dniu Paschy modlitwy o rosę (hebr. *tal*). Święto Paschy wspomina wyzwolenie z Egiptu i było przygotowywane przez cztery soboty zwane „wspaniałymi”. Rytuał paschalny jest znany z *Księgi Wyjścia* (Wj 12, 1-13, 10). Najbardziej charakterystycznym rytmem było zabicie baranka paschalnego (ojciec rodziny udawał się do Jerozolimy celem zabicia baranka). Jerozolima, licząca około 25 tysięcy mieszkańców,

² J. DANIELOU, *Les manuscrits de la mer Morte et les origines du christianisme*, Paris, 1974, 23-25, z powołaniem się na: A. JAUBERT, *La date de la cène*, Paris, 1957; K. P. WESCHE, *Christological Doctrine and Liturgical Interpretation in Pseudo-Dionysius*, VTQ, 33 (1989) 60-72; B. MOKRZYCKI, *Droga chrześcijańskiego wtajemniczenia*, Warszawa, 1983, 391-392; F. THIELE, *Święta religijne Żydów, chrześcijan i muzułmanów*, Warszawa, 1995, 7-17.

nie mogła pomieścić wszystkich pielgrzymów (ponad 100 tysięcy), którzy przybywali z całego cesarstwa i z Babilonii. Ponieważ zaś baranki można było spożywać tylko wewnątrz miasta, na czas Paschy sztucznie poszerzano jego granice przy pomocy sznurów (baranki zabijali świeccy, podczas gdy kapłani zbierali krew, gdyż w dniu Paschy cały lud był wyniesiony do godności kapłańskiej)³. Zniszczenie świątyni jerozolimskiej w 70 roku naruszyło ten ryt i uroczystość została ograniczona wyłącznie do uczty rodzinnej. Jednakże do dzisiaj Samarytanie celebrują zabicie baranka paschalnego w nocy na 14 nisan na górze Gerasim, którą uważają za wybraną przez Boga.

Paschalna domowa liturgia żydowska (hbr. *Seder hagada sel Pesach*), będąca zarazem wieczerzą i opowieścią, wywarła największy wpływ na liturgię chrześcijańską. Liturgia paschalna składa się z czterech części (hbr. *sedarim*). Jest ona uroczystym wspomnieniem i z tego powodu część anamnetyczna zajmuje w niej najważniejsze miejsce. Dziękczynienie ma charakter uroczysty, natomiast ofiarny charakter uczty podkreślają słowa błogosławieństwa *bracha geula*, wspominające wylanie krwi baranka paschalnego. Nad całym nabożeństwem ciąży moment mesjański i eschatologiczny. Dla Żydów uczta paschalna ma ciągle charakter rodzinny i religijny, natomiast dla chrześcijan jest pierwszą ucztą eucharystyczną Chrystusa. Większość elementów tej domowej liturgii wywarła przemożny wpływ na wszystkie chrześcijańskie obrządku⁴.

Jak każda uczta żydowska, tak i paschalna, zaczyna się od symbolicznego gestu umycia rąk. Przewodniczący uczcie dolewał do wina w kielichu wody i odmawiał błogosławieństwo, a następnie wszyscy obecni pili pierwszy kielich. Po pierwszym kielichu wnoszono potrawy paschalne: pieczonego baranka (hbr. *zeroa*), trzy praśne chleby (hbr. *macot*), gorzkie zioła (hbr.

³ JÓZEF FLAWIUSZ podaje, że w 66 r. zabito 255 600 baranków, a na święcie Paschy było 2 700 000 ludzi (*Wojna żydowska* 6, 424-426, przeł. J. Radożycki, Warszawa, 1980, 394), co jednak wydaje się być mocno przesadzone.

⁴ L. LIGIER, *Anaphores orientales et prières juives*, POC, 13 (1963) 101-111; H. SCHAUSS, *The Jewish Festivals from their beginnings to our own day*, London, 1986, 38-85; J. B. SEGAL, *The Hebrew Passover*, London, 1963; M. CZAJKOWSKI, *Pamiętać o związkach między liturgią chrześcijańską i żydowską*, „Studia i Dokumenty Ekumeniczne”, 9 (1993) z. 1/37, 33-48; *Hagada. Opowiadania o wyjściu Izraelitów z Egiptu na dwa pierwsze wieczory święta Pesach*, Wiedeń, 1927, 36, 39-43, 45; *Hagada Pardes Lauder i Pieśń nad Pieśniami*, przeł. M. Tomal & E. Gordon, Kraków, 2002, 164-165, 176-184. Terminologia hebrajska według: A. UNTERMAN, *Encyklopedia tradycji i legend żydowskich*, przeł. O. Zienkiewicz, Warszawa, 1994 (istnieje też podział sederu paschalnego na 15 części, patrz: *Hagada Pardes Lauder*, 67-68). Wszystkie nabożeństwa żydowskie zostały omówione według rytuału w obrządku aszkenazyjskim. W liturgii Żydów sefardyjskich i chasydów istnieją pewne różnice w końcowym układzie modlitw. Dziękuję panu rabinowi Symrze Kellerowi z Łodzi za łaskawe zapoznanie się z moją pracą i wyrażenie swoich uwag (list z 11. 01. 2007 roku).

maror), gęstą mieszaninę tartych jabłek, mielonych orzechów i cynamonu, zalaną odrobioną czerwonego wina i zwaną *charoset*, świeżą pietruszkę lub rzodkiewkę (hbr. *karpas*), jajko (hbr. *bejca*), a także słoną wodę (hbr. *me melach*). Wszystkie te potrawy miały na celu symboliczne wspomnienie ciężkiej niedoli dzieci Izraela w Egipcie. Po spożyciu tych potraw uczta przechodziła w opowieść o charakterze anamnetycznym, ponieważ przewodniczący uczcie wygłaszał długą *Hagadę* paschalną, tłumaczącą sens święta, na którą odpowiadano śpiewem pierwszej części Małego *Halelu* (hbr. *Halel hagadol*, Ps 112 – 113A). Podczas śpiewu *Halelu* napełniano winem drugi kielich paschalny, który wypijano po odśpiewaniu psalmów oraz na zakończenie tej części wieczerzy umywano ręce.

Rozpocząła się uczta właściwa, podczas której łamano i spożywano chleb, spożywano potrawy paschalne i zapalano świece. Po wieczerzy natomiast przygotowywano i błogosławiono trzeci kielich, przy czym błogosławieństwo zaczyna się wezwaniem do złożenia dziękczynienia. Przewodniczący uczcie śpiewa *Birkat hamazon*, złożone z szeregu błogosławieństw (hbr. *brachot*, l. p. *bracha*) i będące dziękczynieniem po posiłku. Elementy tego dziękczynienia znajdujemy we wszystkich chrześcijańskich modlitwach eucharystycznych⁵.

Birkat hamazon może więc ułatwić wyjaśnienie pierwotnej struktury chrześcijańskiej Eucharystii⁶. Po wypiciu trzeciego kielicha kontynuowano śpiew Małego *Halelu* (Ps 113B-117), wypijano czwarty kielich i na zakończenie śpiewano Wielki *Halel* (Ps 135)⁷.

Drugim źródłem rozwoju chrześcijańskiej liturgii była synagoga (synagogi pojawiają się w okresie niewoli babilońskiej, po zniszczeniu świątyni jerozolimskiej, chociaż niektórzy uczeni sugerują, że kryzys hellenistyczny w II wieku przed Chrystusem, w czasie którego doszło do konfliktu wśród

⁵ Tekst łaciński w: PE, 8-12, tekst polski w: *Hagada. Opowiadania o wyjściu Izraelitów z Egiptu na dwa pierwsze wieczory święta Pesach*, Wiedeń, 1927 oraz *Hagada Pardes Lauder i Pieśń nad Pieśniami*, przeł. M. Tomal & E. Gordon, Kraków, 2002. Por. S. PH. DE VRIES, *Obrzędy i symbole Żydów*, przeł. A. Borowski, Kraków, 1999, 169-197; R. LE DÉAUT, *La nuit pascalle*, Roma, 1963; L. KLENICKI, *The Passover Celebration*, Chicago, 1980; L. BOUYER, *Eucharistie. Théologie et spiritualité de la prière eucharistique*, Tournai, 1990², 55-93.

⁶ K. HRUBY, *La „Birkat ha-Mazon”*, [w:] *Mélanges liturgiques offerts au R. P. Bernard Botte*, Louvain, 1972, 205-222. Tekst *Birkat hamazon* patrz: *Sidur Szaarej Teszuwa. Modlitwy na dni powszednie i na szabat z tłumaczeniem na język polski według obyczaju aszkenazyjskiego*, przeł. E. Gordon, Warszawa, 2005, 160-172.

⁷ Na temat zwyczajów żydowskich patrz: S. BEN CHORIN, *Le judaïsme en prière. La liturgie de la synagogue*, Paris, 1982; G. A. BARROIS, *Jesus Christ and the Temple*, New York, 1980, 82-85; J. VON GOUDOEVER, *Fêtes et calendriers bibliques*, Paris, 1967; A. UNTERMAN, *Żydzi. Wiara i życie*, przeł. J. Zabierowski, Łódź, 1989, 228-232.

Żydów w kwestii przystosowania się do kultury otoczenia lub pozostania wiernym tradycji, doprowadził do powstania synagogi jako formy oporu przeciw kulturze greckiej i jej zwyczajom). Słowo greckie συναγωγή oznacza zgromadzenie ludu, wspólnotę i miejsce, gdzie odbywa się zgromadzenie (hbr. *bejt hakneset* – „dom spotkań”). Synagoga nie jest świątynią, ale domem modlitwy i czytania Biblii. W każdej miejscowości była synagoga, w Jerozolimie było ich kilkaset, w tym nawet na terenie świątyni. Synagoga jest prostym budynkiem, którego najważniejszym miejscem jest *aron hakodesz* służący do przechowywania zwojów Pisma (za zasłoną, hbr. *parochet*) oraz podwyższenie (hbr. *bima*), na którym odbywa się czytanie i komentowanie tekstu biblijnego.

Uroczyste modły odbywały się w synagodze najpierw w każdy szabat oraz w dni świąteczne i postne, rano i wieczorem. Ponadto w dni targów i posiedzeń sądowych, ale niezależnie od tych uroczystych zebrań synagoga była otwierana trzy razy w ciągu dnia. Nabożeństwo synagogalne koncentrowało się wokół czytania Pisma Świętego (zwoje wnoszono na bimę, i to było źródłem uroczystej intronizacji Ewangelii w liturgiach wschodnich) i odmawiania określonych modlitw, głównie *Szma Israel* (Pwp 6, 4; Ps 71, 19; Pwp 6, 5-9; 11, 13-21; Lb 15, 37-41), wyznania wiary i krótkiego wspomnienia wyzwolenia z Egiptu⁸.

Następująca po *Szma Israel* modlitwa *Szemone esre brachot* („Osiemnaście błogosławieństw”) była istotną częścią codziennych modlitw, recytowanych trzy razy. Modlitwy te różnorodnie wpłynęły na liturgię chrześcijańską, służąc przede wszystkim jako wzorzec modlitwy eucharystycznej⁹.

W synagodze czytano też Pismo Święte (*Tora* i *Prorocy*), a następnie wygłaszano odpowiedni komentarz o charakterze homilii. Można przypuszczać, że nabożeństwo synagogalne wpłynęło istotnie na pierwszą część mszy, zwaną liturgią katechumenów:

Synagoga	Liturgia słowa
Wyznanie Wiary	...
Modlitwa 18 błogosławieństw	Modlitwa wstawiennicza
<i>Psalmy</i>	<i>Psalmy</i>

⁸ K. HRUBY, *L'action de grâces dans la liturgie juive*, EOO, 1, 23-51; E. SPIER, *Der Sabbat*, Berlin, 1989; I. KAHN, *Jewish Sabbath*, [w:] *The Jewish Roots of Christian Liturgy*, ed. E. J. FISHER, New York-Mahwah, 1990, 121-129.

⁹ A. BAUMSTARK, *Liturgie comparée*, Chevetogne, 1953, 50-53; *Modły Izraelitów na dni powszednie i święta, uroczystości i posty, oraz obrządki i ceremonie religijne*, przeł. S. Spitzer, Kraków, 1926, 95-109; *Sidur Szaarej Teszuwa*, 72-100.

Czytania (<i>Tora, Prorocy</i>)	Czytania (<i>Tora, Prorocy, Nowy Testament</i>)
Homilia	Homilia
Błogosławieństwo	...
Zbiórka na ubogich	Zbiórka na ubogich

Widoczny jest również wpływ modlitw porannych na liturgię katechumenów:

	Schemat modlitwy porannej (Szacharit)	Schemat liturgii katechumenów
I część modlitw	Birchot haszachar <i>Szma Israel</i> Czytanie o ofiarach Kadzidło Kadisz derabanan <i>Ps 30</i>	Modlitwy wstępne i założenie szat Okadzenie
II część modlitw	Pesukei dezimra <i>Ps 100, 145 – 150</i>	Śpiew <i>Psalmów</i>
III część modlitw	<i>Szma Israel</i>	
IV część modlitw	Szemone esre – Amida	Dziewięć Błogosławieństw
V część modlitw	Tachanun Wyjęcie Sefer Tora Czytanie <i>Tory i Proroków</i> Kadisz szalem Aleinu Kadisz jatom Szir szel jom	Intronizacja Ewangelii Lekcja i Ewangelia Modlitwy za cały Kościół

W porównaniu z kultem celebrowanym w świątyni (hbr. *bejt hamikdasz*) jerozolimskiej, nabożeństwo synagogałne było raczej kultem duchowym, wyrażającym się w dziękczynieniu i anamnezie czyli wspomnieniu zbawczej historii Starego Testamentu.

Należy jednak pamiętać, że Miszna podaje jedynie początek modlitw. Pełny spisany tekst modlitw pojawił się dopiero w XI wieku. Można przypuszczać, że do czasu zburzenia świątyni jerozolimskiej w synagogach czytano i komentowano jedynie Pismo. Po zburzeniu świątyni (w 70 roku) w synagogach wytworzyły się nabożeństwa obejmujące modlitwy poranne (hbr. *Szacharit*) i wieczorne (hbr. *Maariw*) oraz *brachot* towarzyszące ofiarom w świątyni. Ostateczne ukształtowanie tych modlitw nastąpiło około roku 90

w szkole w Jawne i znowu jak dawniej czytano i komentowano w synagogach Pismo Święte.

Po zerwaniu chrześcijaństwa z synagogą (około 135 roku), chrześcijanie zachowali modlitwy poranne i wieczorne (na wzór ofiar składanych rano i wieczorem, por. Wj 29, 39-41; Kpł 6, 13; Lb 28, 4-8; 1 Kr 16, 40; Ps 55, 18; 88, 14 i Dn 6, 11: „Trzy razy dziennie odmawia swoje modlitwy”), niektóre nabożeństwa o charakterze synagogałnym (nieszpory i jutrznia według ConstApost, tak zwana „chwała jutrzni” z *brachot*) oraz mające swe źródło w judaizmie modlitwy eucharystyczne ze wspomnieniem (hbr. *zikaron*) Pana (*Didache*, TradApost Hipolita Rzymskiego)¹⁰.

W ciągu II wieku elementy liturgii żydowskiej połączyły się z lokalnymi zwyczajami chrześcijańskimi i utworzyły różne schematy modlitw eucharystycznych. Istotne znaczenie odegrało w tym 18 *brachot* ze świątyni, zwane też *Tefila* („modlitwa”), *Amida* („stanie”) lub *Szemone esre* („osiemnaście”), i obejmujące:

- a) trzy *brachot* chwały
- b) dwanaście *brachot* próśb
- c) trzy *brachot* „pomocniczych”.

Przed ostatnim błogosławieństwem jest w synagodze błogosławieństwo (zwane *birkat kohanim*) *kohenów* czyli potomków kapłanów (Lb 6, 22-24), natomiast całość tego nabożeństwa kończyła specjalna formuła *elohaj metzor*, odmawiana po cichu.

W tych nabożeństwach żydowskich upatruje się źródło chrześcijańskich modlitw eucharystycznych, natomiast poranne nabożeństwo synagogałne, zwane *brachot*, rozpatruje się jako źródło dla *missa catechumenorum*:

Plan porannego nabożeństwa synagogałnego (*brachot*):

I. Część przygotowawcza

- a) modlitwa, suplikacja, *bakasza*
 1. uwielbienie Boga
 2. wspomnienie porannych ofiar (hbr. *musaf*)
- b) Psalm i modlitwy, KantykJ Mojżesza (Wj 15, 1-19)
- c) uwielbienie Boga (w soboty i w święta),

II. *Szma Israel*

- a) uwielbienie Boga
- b) *Szma Israel*
- c) uwielbienie Boga

¹⁰ M. ARRANZ, *Istorija tipikona*. Opyt, Leningrad, 1978, 11-12.

III. *Szemone esre* czyli 18 błogosławieństw i *Amida*

(w dni postne i od Rosz Haszana do Jom Kipur także modlitwa pokutna *Awinu Malkenu*)

IV. *Halel* (w święta)

V. Czytania

a) z Prawa (hbr. *tora*)

b) z Proroków (hbr. *haftara*)

c) modlitwa zgromadzenia

VI. *Amida* (w soboty i w święta)VII. Modlitwa dziękczynna¹¹.

Dom Moreau zwrócił uwagę na to, że chrześcijańskie modlitwy są zgodne z porządkiem starożytnych modlitw starotestamentowych, zachowanych w nabożeństwie portugalskich Żydów. Struktura wszystkich codziennych nabożeństw chrześcijańskich, poczynając od nieszpórów i jutrzni, a także znaczne części Liturgii, zapożyczone są z modlitw żydowskich:

Nabożeństwo żydowskie (modlitwy)	Liturgia bizantyjska
<i>Szcharit</i> z umyciem rąk	odpowiada umyciu rąk przed Liturgią
<i>Szemone esre</i> czyli 18 błogosławieństw i <i>Amida</i>	odpowiada antyfonom pierwszej części Liturgii
<i>Brachot hattora, parasza</i> – uwielbienie	odpowiada hymnowi: „Przyjdźcie, pokłońmy się...”
<i>Haftara</i> (czytanie Proroctw)	odpowiada czytaniom mszalnym
Pouczenie	odpowiada kazaniu
Druga <i>Amida</i>	odpowiada modlitwom i ekteniom po czytaniu Biblii
Czytanie Tory o porannych ofiarach	odpowiada przygotowaniu darów i ich przeniesieniu (wielkie wejście)
Błogosławieństwo i modlitwa o pokój	odpowiada błogosławieństwu po ektenii błagalnej i pocałunkowi pokoju

¹¹ A. BAUMSTARK, *Liturgie comparée*, 49; J. F. MOREAU, *Les Liturgies eucharistiques*, Bruxelles-Paris, 1924, 190; *Modły Izraelitów ma dni powszednie i święta*, 11-175; *Sidur Szaarej Teszuwa*, 2-156; S. PH. DE VRIES, *Obrzędy i symbole Żydów*, 61-66; L. BOUYER, *Jewish and Christian Liturgy*, [w:] *True Worship*, Baltimor Md, 1963, 29-44; R. BECKWITH, *The Jewish Background to Christian Worship*, [w:] *The Study of Liturgy*, New York, 1978, 39-51; A. Z. IDELSOHN, *Jewish Liturgy and Its Development*, New York, 1967; S. CAVALETTI, *The Jewish Roots of Christian Liturgy*, [w:] *The Jewish Roots of Christian Liturgy*, 16.

Błogosławieństwo	odpowiada błogosławieństwu: „Łaska Pana naszego...”
Druga część <i>Halelu</i> , modlitwa <i>kidusza</i> i <i>kadisz</i> , <i>hagada</i> paschalna głosząca łaski Boże nad Izraelem, przechodząca w:	odpowiada prefacji z jej dziękczynieniem za łaski Boże
Anielskie uwielbienie	odpowiada <i>Sanctus</i>
Błogosławieństwo kielicha	odpowiada słowom ustanowienia
Wielki <i>Halel</i>	odpowiada ekfonesis: „I niech będzie miłosierdzie wielkiego Boga...” ¹²

Żydowskie zwyczaje liturgiczne zdominowały całkowicie judeochrześcijaństwo, a następnie poprzez judeochrześcijaństwo przeszły do wszystkich liturgii chrześcijańskich. Pozwala to stwierdzić, że źródło chrześcijańskiej liturgii tkwi w liturgicznej i prywatnej modlitwie żydowskiej. W epoce Jezusa Chrystusa Żydzi różnili się tym od innych narodów Bliskiego Wschodu, że się modlili. Dla innych krajów charakterystyczny był w tym okresie kryzys modlitwy¹³.

1. 2. OKRES PRZED SOBOREM NICEJSKIM (ROK 325)¹⁴

Ponieważ dziękczynienie i anamneza stanowiły istotną treść żydowskich nabożeństw i uczyty paschalnej, już to jedno musiało zaważyć na rozwoju chrześcijańskiej anafory. W późnym judaizmie mężczyzna jako głowa rodziny, wygłaszał podczas posiłku modlitwę dziękczynną nad chlebem i winem. Jezus Chrystus surowo przestrzegał tego zwyczaju i jako głowa wspólnoty zawsze błogosławił i dzięki czynił (greckie słowa εὐλογήσας nad chlebem i εὐχαριστήσας nad kielichem u Mt 26, 26-27 i Mk 14, 22-23, są

¹² F. J. MOREAU, *Les Liturgies eucharistiques*, 247 – Tableau synoptique po s. 48, 52, 56 i 76; K. KIERN, *Jewcharistija*, Paris, 1947, 218-219.

¹³ *Horologion*, Chevetogne, 1972, 15; por. J. DANIÉLOU, *Théologie du judéo-christianisme*, Tournai, 1958, 387-393; H. PAPROCKI, *Eucharystia w prawosławiu*, [w:] *Eucharystia w dialogu ekumenicznym*, Warszawa, 1989, 31-36; tenże, *Elementy liturgii starotestamentowej w Nowym Testamencie*, „Collectanea Theologica”, 64:1994, z. 2, 103-110; L. BOUYER, *Eucharistie*, 21-34; M. CZAJKOWSKI & M. MRÓZ, *Żydzi i chrześcijanie – wspólne dziedzictwo*, Toruń 2004, 183-208; J. C. VANDERKAM, *Wprowadzenie do wczesnego judaizmu*, przeł. P. Krupczyński, Warszawa, 2006, 221-241.

¹⁴ Robert Taft dzieli rozwój liturgii bizantyjskiej na następujące okresy: paleobizantyjski czyli przed Konstantynem Wielkim – imperialny (od 527) – „ciemne wieki” (610-850) – studyjski – syntezy neosabaickiej (1204-1261), por. R. TAFT, *Wizantijskiej cerkownyj obrjad. Kratkij ocerk*, Moskwa, 2000, 20-21.

tłumaczeniem hebr. *bracha*) i rozdawał chleb. Jednakże słowo εὐχαριστία występuje w Septuagincie rzadko (tylko 12 razy) i jedynie w Prz 11, 16 odpowiada hebrajskiemu *ben*. We wszystkich innych przypadkach brak jakiegokolwiek odpowiednika hebrajskiego. Pojęciu „eucharystia” (gr. τῆς εὐχαριστίας θυσίας) u Filona z Aleksandrii odpowiada natomiast hebrajskie *toda* z Kpł 7, 12-15. Eucharystia według Filona jest syntezą ofiarniczą (hbr. *toda*), będącą kategorią *szelamim* – „ofiary wspólnoty”. W chrześcijaństwie jest to akcja dziękczynna głosząca (καταγγέλλετε w sensie Pawłowym – 1 Kor 11, 26; por. 2 Mch 8, 36; 9, 17) zwycięstwo Chrystusa przez Jego mękę i zmartwychwstanie, zwycięstwo Boga w Jego Chrystusie (trawestacja hymnów tryumfu z 2 Mch 1, 11; 2, 27; 10, 7). Słowa konsekracji przywołują tę proklamację w kontekście, który rozwinął się w anaforę. Elementem, który stanowi serce wszystkich żydowskich modlitw liturgicznych, jest *brachot* – „błogosławieństwo”, w sensie żydowskim chwała skierowana do Boga z powodu Jego łaskowości. Błogosławieństwo to zawsze wspominało Imię i Królestwo. *Brachot* oznacza zarazem modlitwę i dziękczynienie. Błogosławieństwo nad chlebem i błogosławieństwo nad kielichem jest źródłem wszystkich anafor¹⁵.

Stąd słusznym jest rozpatrywanie Modlitwy Arcykapłańskiej Jezusa z Ewangelii Jana (J 17) jako najstarszej formy konsekracyjnej. Dowodzi tego rola słów ustanowienia w Ewangelii Marka, gdzie słowa wymówione nad kielichem są jakby dodane *ex post*. Modlitwę Arcykapłańską poprzedza wezwanie „Wstańcie, pójdźmy stąd” (gr. ἐγείρεσθε, ἄγωμεν ἐντεῦθεν, J 14, 31), co odpowiada obecnemu wezwaniu przed anaforą we wszystkich liturgiach wschodnich – „Stańmy dobrze” (gr. στῶμεν καλῶς) – gdyż idzie tu o odejście od rzeczywistości materialnej i przejście do metahistorii¹⁶. Modlitwa Arcykapłańska stała się prototypem wielu późniejszych anafor.

Interesującą hipotezę postawił w latach czterdziestych teolog protestancki O. Cullmann, modyfikując tezę H. Lietzmanna, a mianowicie dostrzegając dwa typy uczt we wczesnym chrześcijaństwie: we wspólnotach, które łączyły je ze śmiercią Chrystusa (typ Pawłowy) oraz które nie łączyły (gmina pierwotna i *Didache*). Związek wieczerzy ze śmiercią Chrystusa stał się na tyle dominujący, że z wolna zatarł się związek, jaki pierwotny Kościół dostrzegał między wieczerzą a zmartwychwstaniem Chrystusa, Jego obecnością podczas posiłku a ostatecznym powrotem. W wyniku tego zaczęto obecność

¹⁵ K. HRUBY, *L'action de grâces dans la liturgie juive*, 23-26; H. CAZELLES, *L'anaphore et l'Ancien Testament*, EOO, 1, 7-21; I. H. DALMAIS, *Thèmes bibliques dans les anaphores eucharistiques de langue grecque*, [w:] *Le monde grec ancien et la Bible*, Paris, 1984, 95-96; S. LEGASSE, „Εὐλογεῖν” et „εὐχαριστεῖν”, [w:] *Mens concordet voci*, Paris, 1983, 431-435.

¹⁶ J. KLINGER, *Geneza sporu o epiklezę. Eschatologiczny a memorialny aspekt Eucharystii w kanonie pierwszych wieków*, Warszawa, 1969, 59.

Chrystusa odnosić wyłącznie do postaci chleba i wina, tym bardziej, że uczta przestała być rzeczywistym posiłkiem. Otóż w pierwotnych gminach Eucharystię rozumiano jako posiłek, podczas którego Chrystus zasiadał przy stole razem ze swoimi uczniami¹⁷.

Dzieje Apostolskie zawierają cztery wzmianki o łamaniu chleba, pozwalające jedynie stwierdzić, że Eucharystię sprawowano w małych grupach, poza modlitwami w świątyni jerozolimskiej¹⁸. Ponieważ jednak Eucharystia była przede wszystkim związana z posiłkiem, w pierwszym pokoleniu chrześcijan Eucharystia była sakramentalnym aktem kończącym agapę, czyli wieczerzę miłości, będącą kontynuacją żydowskich uczt o charakterze religijnym. Podstawę do tego znajdowano w porządku Ostatniej Wieczerzy, gdyż Chrystus wymówił słowa dziękczynienia przy końcu uczyty. W Koryncie przestrzegano tego zwyczaju i Eucharystia była związana z uczcą wieczorną, czyli agapą (gr. ἀγάπη) jako uczcą miłości. Apostoł Paweł zauważył, że podczas jedzenia pobożność zostaje mimowolnie naruszona (1 Kor 11, 17-30). W rezultacie Eucharystia została oddzielona od agap, a następnie agapy całkowicie zlikwidowano. Najpierw jednak zmieniono porządek, to znaczy najpierw celebrowano sakrament, a następnie uczcę miłości. Później wprowadzono zwyczaj postu poprzedzającego przyjęcie Eucharystii¹⁹. Nastąpiło też przeniesienie celebrowania Eucharystii na godziny poranne.

Aż do połowy II wieku nie posiadamy żadnych wzmianek odnośnie do sposobu sprawowania Eucharystii. Teksty śpiewane w tym okresie możemy sobie wyobrazić na podstawie hymnów Nowego Testamentu²⁰. Początkowo Kościół – podobnie jak synagoga – w ciągu stuleci przekazywał swoje modlitwy ustnie, dopuszczając dużą wolność improwizacji. Jeszcze w 375 roku Bazyle Wielki odnosił epiklezę do tradycji ustnej²¹. Aczkolwiek korzenie

¹⁷ O. CULLMANN, *Le culte dans l'Église primitive*, Neuchâtel, 1948, 15-17.

¹⁸ J. A. JUNGSMANN, *Missarum sollemnia*, 34-35; A. HAMMAN, *Vie liturgique et vie sociale. Repas des pauvres. Diaconie et diaconat. Agape et repas de charité. Offrande dans l'antiquité chrétienne*, Paris, 1968.

¹⁹ P. SOKOŁOW, *Agapy ili wieczeri ljubwi w driewnie-christijanskom mirie*, Sergijew Posad, 1906, 55-56; G. WAGNER, *Traces d'une célébration paléochrétienne d'agape dans les prières vespéraux*, [w tegoż:] *La liturgie, expérience de l'Église. Études liturgiques*, éd. J. Getcha & A. Los-sky, Paris, 2003, 91-96 (Analecta Sergiana, 1). Źródło agap można upatrywać w wieczornym nabożeństwie żydowskim na zakończenie szabatu (hbr. *Maariw na mocaei szabat*), podczas którego zapala się świecę *hawdala*, a następnie odmawia błogosławieństwo nad winem (por. *Sidur Szaarej Teszuwa*, 292-293).

²⁰ J. A. JUNGSMANN, *Missarum sollemnia*, 39.

²¹ C. HANSON, *The liberty of Bishop to improvise prayer in the Eucharist*, „*Vigiliae Christianae*”, 15 :1961, 173-176. W synagodze dominował pogląd, że „kto zapisuje modlitwy grzeszy tak samo, jakby spalił Torę”, por. I. ELBOGEN, *Der jüdische Gottesdienst in seiner geschichtlichen*

chrześcijańskiej liturgii tkwią w judaizmie, już w czasach apostołskich pojawiły się nowe formy modlitewne, jak hymny pisane w rytmicznej prozie i improwizacja. Każde zgromadzenie miało swoje własne modlitwy i nie było unifikacji ani w Kościele lokalnym, ani powszechnym. Powoli zaczęła kształtować się wielość tradycji liturgicznych²². Jeden z najstarszych hymnów liturgicznych, *Lakhu Mara*, pochodzący z II wieku, zachował się w liturgii chaldejskiej:

Tobie, Panie wszechrzeczy, nasza chwała,
Tobie, Jezu Chryste, nasze błogosławieństwo,
Gdyż Ty wskrzeszasz nasze ciała,
I Ty zbawiasz nasze dusze²³.

Próbkę modlitw z tego okresu możemy znaleźć tylko w *Didache*. Przez długi czas uważano, że *Didache* jest dokumentem jakiejś sekty chrześcijańskiej, przy czym główny argument widziano w tym, że w opisie Eucharystii nie podaje słów ustanowienia. Ale słów tych nie podaje także *Ewangelia według Jana*. Ewangelia ta mówi o wewnętrznej istocie Eucharystii, a synoptycy o jej zewnętrznych elementach. Z tego powodu niektórzy badacze (C. Vogel) uważają opisy sprawowania Eucharystii, zawarte w apokryficznych *Dziejach Jana* i *Dziejach Tomasza*, za pełne przedniejskie formularze liturgiczne, pochodzące ze środowiska judeochrześcijańskiego. Formularze te nie posiadają ani słów ustanowienia, ani epiklezy w dzisiejszym sensie²⁴. Wewnętrzną istotą jest sam Chrystus i nasza wspólnota z Nim. Temu ujęciu odpowiadają anafory, które poprzez epiklezę proszą o uświęcenie i zjednoczenie Kościoła. *Didache* stwarza pewne trudności interpretacyjne, gdyż ciągle pozostaje otwartą kwestia znaczenia wyrażenia $\epsilon\pi\iota\ \delta\epsilon\ \tau\eta\varsigma\ \epsilon\upsilon\chi\alpha\rho\iota\sigma\tau\acute{\iota}\alpha$, a błogosławieństwa nad chlebem i kielichem przypominają *bracha* z *Talmudu*:

Dziękujemy Ci, Ojczy nasz,
za święty winny szczep Dawida Twego sługi,
który nam objawiłeś przez Jezusa,
Twego sługę (gr. παιδοῦ) (*Didache* 9, 3-5).

Entwicklung, Frankfurt am Main, 1931³, 7. Opinia BAZYLEGO WIELKIEGO patrz: *O Duchu Świętym*, przeł. A. Brzóstkowska, Warszawa, 1999, 175-176 = PG, 32, 188B.

²² P. SALMON, *La prière des heures*, [w:] A. G. MARTIMORT, *L'Église en prière. Introduction à la liturgie*, Tournai, 1961, 791-793; F. SMIRNOW, *Bogostużenije apostołskogo wriemieni*, TKDA, 14:1873, z. 4, 493-560.

²³ MCh, 50.

²⁴ J. KLINGER, *Geneza sporu o epiklezę*, 129; C. VOGEL, *Anaphores eucharistiques préconstantiniennes*, „Augustinianum”, 20:1980, 401-410. Opisy sprawowania Eucharystii w apokryficznych *Dziejach Jana* i *Dziejach Tomasza* patrz: WM, 55-58.

Dziękujemy Ci, Ojczy nasz,
za życie i za wiedzę,
które nam objawiłeś przez Jezusa Twego sługę (9, 8-10).

Sformułowania te w charakterystyczny sposób wyrażają wypełnienie zbawienia w osobie Jezusa i oczekiwanie paruzji Chrystusa Zmartwychwstałego, głosząc jednocześnie eschatologię zrealizowaną w syntaksie eucharystycznej. Natomiast początek dziękczynienia (10, 4) zależny jest od trzeciego błogosławieństwa *Birkat hamazon*. Słowo $\pi\alpha\iota\varsigma$ przywołuje wyraźnie fundament judeochrześcijański, widoczny także w liturgicznych fragmentach *Apokalipsy* (21-22). *Didache* pozostawia równocześnie prorokom prawo głoszenia dziękczynienia, ile tylko zechcą (ślady improwizacji znajdujemy później w TradApost Hipolita Rzymskiego). Modlitwy *Didache* są żydowskie w swej strukturze oraz koncepcji i dlatego były popularne wśród chrześcijan Palestyny i Syrii.

Wiele błogosławieństw typowo judeochrześcijańskich występuje również w ConstApost VII, 33, 1 – 38, 9, umieszczonych po adaptacji *Didache* (ConstApost VII, 1, 1 – 32, 5). Także LitConstApost VIII, zwana „klementyńską” (ConstApost VIII, 5, 11 – 15, 10), bogata w reminiscencje biblijne, jest śladem teologii wspólnot judeochrześcijańskich. Modlitwa *ante-Sanctus* (prefacja) tej Liturgii w długiej anamnezie Bożych dobrodziejstw w dziele zbawienia i historii Izraela (ConstApost VIII, 12, 8-26) stanowi parantezę z *Awoda*, z posługą arcykapłańską w *Jom Kipur*. Natomiast anamneza historii zbawienia Nowego Testamentu występuje w modlitwie *post-Sanctus* (ConstApost VIII, 12, 28-37). Ponieważ LitConstApost VIII jest umieszczona bezpośrednio po modlitwie święceń biskupich (ConstApost VIII, 5, 1-9) i przywołuje w prefacji posługę arcykapłana Starego Testamentu, może to świadczyć, iż była celebrowana podczas święceń biskupich (również w TradApost Liturgia związana jest ze święceniami biskupimi)²⁵.

²⁵ A. BAUMSTARK, *Liturgie comparée*, 53; W. RORDORF, *L'Eucharistie des premiers chrétiens: La Didache*, [w tegoż:] *Liturgie, foi et vie des premiers chrétiens*, Paris, 1986, 187-208; SC, 248, 176-178; I. H. DALMAIS, *Thèmes bibliques dans les anaphores eucharistiques de langue grecque*, 97-99; G. WAGNER, *A propos des origines des Constitutions Apostolique*, [w tegoż:] *La liturgie, expérience de l'Église. Études liturgiques*, 43-55; tenże, *Une liturgie anoméenne*, [w tegoż:] *La liturgie, expérience de l'Église. Études liturgiques*, 129-137; M. SMYTH, *La Liturgie des Constitutions Apostolique est-elle arienne ou archaïque?* [w:] *Θυσία αἰνέσεως*, 331-343. Pierwsze anafory naśladujące żydowskie *bracha* zostały w IV wieku przepracowane w Antiochii w klasyczne anafory (M. ARRANZ, *Istoriya razwitija Bożestwiennoj Liturgii*, 43). Wszystkie te zabytki są od siebie wzajemnie uzależnione: *Didache* wywarła wpływ na *Didaskalia* i na ConstApost VII, TradApost na ConstApost VIII, a *Didaskalia* na ConstApost I-VI. Z kolei ConstApost wpłynęły na TestDom.

SPIS TREŚCI

I.-H. Dalmais, <i>Przedmowa do wydania francuskiego</i>	5
WSTĘP	7
Rozdział I	
ROZWÓJ HISTORYCZNY GRECKIEJ TRADYCJI LITURGICZNEJ	11
1. 1. Dziedzictwo Starego Testamentu	11
1. 2. Okres przed Soborem Nicejskim (rok 325)	19
1. 3. Liturgie greckie w okresie ponicejskim	29
1. 4. Bizancjum po Bizancjum	49
Rozdział II	
POCHODZENIE GRECKICH LITURGII EUCHARYSTYCZNYCH	52
2. 1. Pochodzenie Liturgii św. Jana Chryzostoma	52
2. 2. Pochodzenie Liturgii św. Bazylego Wielkiego	59
2. 3. Pochodzenie Liturgii św. Jakuba Apostoła	66
2. 4. Pochodzenie Liturgii Uprzednio Poświęconych Darów	70
2. 5. Pochodzenie Liturgii św. Marka Apostoła	89
Rozdział III	
MIEJSCE I CZAS LITURGICZNEGO DRAMATU	92
3. 1. Miejsce liturgicznego dramatu	92
3. 2. Czas liturgicznego dramatu	120
Rozdział IV	
MISTERIUM PROSKOMIDII	127
4. 1. Zagadnienia wstępne	127
4. 2. Wejście celebransów do świątyni i do prezbiterium	130
4. 3. Szaty liturgiczne i ich zakładanie	133
– <i>sticharion</i>	134
– <i>kamision</i> i krótki <i>felonion</i>	135

– orarion	135
– epimanikia (narękwawki)	137
– epitachelion – stuła kapłańska	138
– pas	140
– epigonation	141
– felonion	142
– sakkos	144
– omoforion	145
– mitra	146
– kamelaukion	148
– panagia lub enkolpion	148
– pastorał	150
– mantia	151
– przenośna świeca noszona przed biskupem	152
– kobierce	152
– ceremonia zakładania szat liturgicznych	153
4. 4. Umycie rąk	154
4. 5. Przygotowanie darów ofiarnych	156
4. 6. Okadzenie i przykrycie darów ofiarnych	165
4. 7. Odmówienie modlitwy ofiarowania	168
4. 8. Wygłoszenie tekstu rozesłania	169
4. 9. Teologiczne aspekty proskomidii	169

Rozdział V

MISTERIUM SŁOWA	172
5. 1. Obrzęd przygotowawczy	172
5. 2. Oficjum trzech antyfon	173
5. 3. Eisodos, czyli intronizacja Ewangelii (małe wejście)	186
5. 4. Tropariony i trisagion	192
5. 5. Śpiewy i czytania. Homilia	197
5. 6. Modlitwy za cały Kościół	204

Rozdział VI

MISTERIUM OFIARY	210
6. 1. Dwie modlitwy wiernych	210
6. 2. Wielkie wejście	213
6. 3. Ryt ofiarowania	228
6. 4. Pocałunek pokoju	231
6. 5. Wyznanie wiary	234
6. 6. Anafora św. Jana Chryzostoma	239
6. 7. Cechy szczególne Anaforę św. Bazylego	266
6. 8. Przygotowanie do przyjęcia komunii	271
6. 9. Komunia	274
6. 10. Dziękczynienie	285
6. 11. Rozesłanie	291

ZAKOŃCZENIE	294
WYKAZ SKRÓTÓW	
I. Skróty bibliograficzne	301
II. Skróty ogólne	304
BIBLIOGRAFIA	
I. Źródła	305
A. Biblijne	305
B. Liturgiczne	305
C. Kanoniczne	309
D. Patrystyczne i bizantyjskie	309
II. Opracowania	313
III. Encyklopedie, słowniki i bibliografie	334
INDEKS NAZW OSOBOWYCH	336
INDEKS BIBLIJNY	347